

Curiozități grecești

Redactare: Constantin Furtună
Tehnoredactare: Liviu Stoica
Corectură: Cristina Șerban
Design copertă: Oana Bădică

A CABINET OF GREEK CURIOSITIES

J.C. McKeown

© Oxford University Press 2013

A Cabinet of Greek Curiosities: Strange Tales and Surprising Facts from the Cradle of Western Civilization was originally published in English in 2013. This translation is published by arrangement with Oxford University Press. Editura ALL is solely responsible for this translation from the original work and Oxford University Press shall have no liability for any errors, omissions or inaccuracies or ambiguities in such translation or for any losses caused by reliance thereon.

CURIOZITĂȚI GRECEȘTI

J.C. McKeown

Copyright © 2021 Editura ALL

Toate drepturile rezervate.

Curiozități grecești. Povești stranii și fapte surprinzătoare din leagănul civilizației occidentale a fost publicată inițial în limba engleză în 2013. Această traducere este publicată în acord cu Oxford University Press. Editura ALL este responsabilă pentru această traducere și Oxford University Press nu își asumă nicio răspundere pentru orice erori, omisiuni, inexactități ori ambiguități din traducerea de față sau pentru orice daune ori pierderi provocate în baza acestora.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MCKEOWN, J.C.

Curiozități grecești : povești stranii și fapte surprinzătoare din leagănul civilizației occidentale / J.C. McKeown ; trad. din lb. engleză de Gabriel Tudor. - București : Editura ALL, 2021
ISBN 978-606-587-568-5

I. Tudor, Gabriel (trad.)

008

Grupul Editorial ALL:

Bd. Constructorilor nr. 20A, et. 3,

sector 6, cod 060512 – București

Tel.: 021 402 26 00

Fax: 021 402 26 10

www.all.ro

Editura ALL face parte din Grupul Editorial ALL.

[f/editura.all](https://www.facebook.com/editura.all)
allcafe.ro

J.C. MCKEOWN

Curiozități grecești

POVEȘTI STRANII și
FAPTE SURPRINZĂTOARE
din leagănul
CIVILIZAȚIEI OCCIDENTALE

Traducere din limba engleză de
Gabriel Tudor

Pentru Jo
sine qua non

Trebuie să scriu ce se spune, dar nu trebuie să cred toate lucrurile fără discriminare.

(Herodot, Istorii 7.152)

Oamenii cred ceea ce este fie adevărat, fie probabil; prin urmare, dacă ei cred ceva ce nu este plauzibil și nici probabil, acel lucru trebuie să fie adevărat, căci nu probabilitatea sau plauzibilitatea îl face să pară adevărat.

(Aristotel, Retorica 1400a)

Singurii oameni sceptici în privința minunilor sunt aceia în viețile cărora nu s-a întâmplat nimic minunat.

(Pausanias, Călătorie în Grecia 10.4)

*Cineva pe care îl cunosc și care și-a petrecut o mare parte din viață afundat în citit mi-a oferit o carte scrisă de el însuși, plină de informații adunate dintr-o gamă largă și variată de texte ezoterice. Am luat-o nerăbdător și m-am închis departe de lume ca s-o citesc netulburat. Dar, o, Doamne, era doar o colecție de curiozități! [...]
N-am prețuit să o înapoiez autorului.*

(Aulus Gellius, Noapți attice 14.6)

CUPRINS

<i>Prefață</i>	9
I. Mâncare și băutură	19
II. Copii și educație	34
III. Femei	43
IV. Sex	54
v. Animale	65
VI. Atena.....	83
VII. Sparta.....	94
VIII. Alexandru cel Mare.....	101
IX. Grecii pe mare.....	110
x. Greci și barbari.....	118
XI. Atletism	133
XII. Homer	150
XIII. Dramaturgie	160
XIV. Spectatori și critici.....	171
xv. Cărți și papirusuri	181
XVI. Filosofi	192
XVII. Matematica	208
XVIII. Știința și tehnologia	221
XIX. Arta	235

xx.	Turiști și atracții turistice	245
xxi.	Religie, superstiții și magie.....	253
xxii.	Profeții	267
xxiii.	Cuvinte și expresii	271
xxiv.	<i>Soros</i>	286
	<i>Glosar</i>	321

Prefață

Vechii greci erau un popor minunat. Ei au dat lumii occidentale democrația și dramaturgia, iar multe forme de artă și ramuri ale științei ar fi de neconceput fără ei. „Cea mai sigură caracterizare a tradiției filosofice europene este că ea constă dintr-o serie de note de subsol la opera lui Platon“ ar putea fi o afirmație ușor exagerată, dar influența durabilă a filosofiei grecești este incontestabilă. Cine poate măcar specula cum ar fi fost viețile noastre fără neașteptatele victorii de la Maraton și Salamina?

Ideea că grecii erau un popor minunat ne-a însoțit întotdeauna, căci ei nu s-au rușinat în a-și afirma cu emfază statutul lor special în lume: ei erau eleni și orice alte neamuri erau barbare, termen care purta de obicei conotații negative. Grecia a avut uriașul noroc de a rămâne mai mult sau mai puțin intactă atunci când a fost absorbită în imperiul unui popor cu un masiv și, cel puțin în primele generații de după cucerire, un binemeritat complex de inferioritate în chestiunile intelectuale și artistice. Prin urmare, grecii nu au avut dificultăți în a-și păstra opinia extrem de favorabilă despre sine, iar ei vor fi gratificați de tendința încă prevalentă de a fi idealizați. Această tendință provine nu doar din admirația noastră față de ceea ce au realizat, ci și din dorința de a crea o utopie străveche, în care lucrurile erau mai bune decât sunt

astăzi. Aceasta a fost Grecia imaginată de romantism, mișcare culturală care a dominat gândirea europeană în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. J. J. Wincklemann, părintele arheologiei clasice moderne și o figură de prim rang a acestui curent, nu vedea necesitatea plasării în context a minunățiilor săi greci vizitând Grecia din zilele lui. Wilhelm von Humboldt, ministrul prusac al educației de la începutul secolului al XIX-lea, a captat perfect spiritul epocii declarând că „dacă fiecare epocă istorică ne îmbogățește cu înțelepciunea și experiența sa umană, atunci de la greci luăm ceva mai mult decât pământesc – ceva aproape divin“. O astfel de viziune l-a inspirat pe lordul Byron să lupte și să moară pentru libertatea grecilor, în 1824.

Această concepție idealistă a fost ceva de necontestat mult prea multă vreme. În cele din urmă, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, poate cel mai mare dintre primii specialiști moderni în filologie elenă, a fost determinat să se lamenteze: „Am auzit cândva un savant proeminent regretând că aceste papyrusuri [*Papyrusuri magice grecești*] au fost găsite, deoarece ele privesc Antichitatea de nobila splendoare a clasicismului.“ Wilamowitz adăuga: „Fără îndoială că așa s-a întâmplat, dar mă bucur pentru asta. Căci eu nu vreau să-i admir pe grecii mei, ci vreau să îi înțeleg pentru a-i putea judeca așa cum se cuvine.“ Wilamowitz pleda pentru adevăr, pronunțându-se împotriva exploatării fanteziste a trecutului clasic de către genii ca Nietzsche sau Wagner (opiniile acestora au fost îmbrățișate de Adolf Hitler, care susținea că „idealul cultural elen trebuie să rămână păstrat pentru noi în frumusețea sa paradigmatică“.) Regretul cu totul nedemn de un om de știință exprimat de „proeminentul savant“ citat de Wilamowitz are rezonanțe în Antichitate. La apogeul democrației lor, atât de vibrante intelectual, în secolul al V-lea

î.Hr., atenienii votau pentru a li se reteza degetele mari de la mână tuturor prizonierilor luați din Eghina, pentru a se tatua bufnița ateniană pe frunțile tuturor prizonierilor luați din Samos și pentru uciderea tuturor bărbaților capturați în Mytilene. Scriind peste mai bine de șase secole de la acele întâmplări, Aelian își dorea nu ca atenienii să nu fi adoptat asemenea decrete brutale, ci să nu fi existat nicio cronică antică unde ele să fie consemnate (*Istorie diverse* 2.9).

Aproape toate capitolele acestei cărți ilustrează aspectele nu-atât-de-minunate ale vieții și gândirii grecești. Ca și în volumul similar, *A Cabinet of Roman Curiosities* (Oxford University Press, 2010), aspirația mea aici este pur și simplu aceea de a amuza cititorul. Cu toate acestea, în decursul multor ani, pe când strângeam materialul prezentat în aceste pagini, am descoperit că perspectiva mea asupra vechilor greci se schimbă treptat, dar nu am regretat asta. Odată, obișnuiam să resping orice mică bizarerie sau ciudățenie individuală ca fiind o aberație, nepotrivită în lumea nobilă și inspirațională sau cel puțin rațională și plină de demnitate a lui Homer, Euripide, Platon și Aristotel. Dar cu cât adunam mai multe bizareri și ciudățenii, cu atât îmi era mai dificil să păstrez imaginea despre acea lume ideală. A câștigat un vârcolac proba de box la Olimpiadă? Oficiali înarmați cu bastoane asigurau ordinea printre spectatori în timpul reprezentațiilor dramatice ateniene sau doar în cursul concursurilor de imitat porci? Purtau grecii antici, ca amuleta care să le protejeze virilitatea, penisul unei șopârle prinse în timpul copulației? Credea cineva cu adevărat că Pitagora zbura pe o săgeată magică?

Într-un fel, sper să pot să arăt în această carte cât de mult semănau vechii greci cu noi. Politicienii erau priviți ca fiind obtuzi și egoiști; oamenii obezi recurgeau la metode implauzibile de control al greutateii; Socrate și regele din Sparta

obișnuiau să-și distreze copiii călărind pe un băț și pretinzând că acesta ar fi un cal; și circulau glume care ni se par groaznic de familiare: „Erau odată doi frați gemeni, iar unul dintre ei a murit. Cineva l-a întâlnit pe geamănul supraviețuitor și l-a întrebat: «Cine a murit: tu sau fratele tău?»“ (Philogelos, *Cartea glumelor* 29).

Pe de altă parte, o mare parte a cărții arată cât de diferiți erau grecii de noi. Companiile maritime nu-și mai protejează vasele de fulgere învelind catargele cu piei de focă sau hienă; deținuții nu mai sunt eliberați pe cauțiune pentru a se putea delecta cu festivaluri de teatru; nimeni nu mai seamănă bucați de cupru cu speranța că vor încolți și vor crește; alegătorii nu mai sunt plătiți să voteze și nici nu mai sunt mânați la urne cu o frânghie vopsită în roșu; iar țapii ispășitori nu mai sunt aruncați de pe stânci pentru a alunga răul, cu atât mai puțin să li se lege de trup pene și păsări vii, pentru a le da, cavalește, o șansă de supraviețuire.

Unele materiale sunt incluse deoarece privesc anumite personalități. Este interesant faptul că Euripide avea o respirație urât mirositoare, că Sofocle era foarte chipeș și un excelent practicant al jocului cu mingea, că Eschil (potrivit lui Sofocle) își scria piesele doar când era beat, că fratele lui și-a pierdut un braț încercând să țină în loc una dintre corăbiile persane la Maraton și că el însuși a murit când un vultur i-a scăpat o țestoasă în cap, confundându-l cu o piatră. Filosoful sceptic Sextus Empiricus observa că „nu este nimic sofisticat în a consemna că, de pildă, numele real al lui Platon era Aristocle și că avusese o tinerețe mai degrabă decadentă, purtând un cercel în ureche (*Împotriva dascălilor de studii liberale* 1.258). El are dreptate, desigur, dar sofisticarea nu înseamnă totul. Există o fascinație perenă în compararea și punerea în antiteză a celor bogați, puternici și faimoși cu oamenii de

rând; așa cum scrie Diogene Laertios, „când Diogene Cinicul a fost întrebat dacă filosofii mănâncă prăjituri, el a răspuns: «Noi mâncăm tot ce mănâncă și ceilalți oameni»“ (*Viețile filosofilor* 6.56). Poate că nu este chiar remarcabil faptul că Euripide suferea de halitoză, dar poate vom dobândi o perspectivă surprinzătoare asupra acestui simbol al performanțelor intelectuale occidentale când vom afla că el l-a convins pe regele Macedoniei să-i predea, pentru a fi biciuită, o persoană care îl ironizase pentru respirația lui urât mirositoare.

Austerul istoric Polibiu își critică predecesorul, pe Timaios, deoarece acesta afirmase că poezii și scriitorii își dezvăluie adevărata natură prin ceea ce aleg să sublinieze în operele lor și că, potrivit acestui principiu, am putea deduce din frecvențele banchete prezentate în poemele homerice că Homer însuși era un gurmand (*Istorie* 12.24). Polibiu sugerează că dacă asemenea deducții sunt valide, am putea trage unele concluzii mai degrabă negative despre propria personalitate a lui Timaios, dat fiind faptul că opera lui „este plină de vise, minuni, povești incredibile și superstiții prostești și manifestă un interes efeminat pentru curiozități“. Nici atletismul, nici matematica sau filosofia nu mă fascinează în mod deosebit; chiar și așa, capitole întregi din această carte sunt dedicate acestor subiecte din simplul motiv că grecii erau atât de preocupați de ele. Un aspect important al existenței vechilor greci ar putea fi însă deosebit de flagrant prin absența sa aici: deoarece sunt atât de multe lucruri care pot fi spuse despre medicina antică greacă, acesteia i-am rezervat un loc special, într-un viitor volum dedicat exclusiv acestui domeniu.

Cartea de față nu ar fi fost pe placul lui Polibiu. El scrie că *unii istorici pretind că există două orașe grecești în care nici ploaia și nici zăpada nu cad niciodată pe statuia lui Artemis, deși aceasta se află sub cerul liber. În toată opera mea, m-am abținut să fac*

asemenea afirmații și le resping cu dezgust, căci ele sunt imposibile, nu doar improbabile, și să crezi în ele înseamnă că ai mințea unui tânc (Istoriei 16.12). Cei care împărtășesc idealurile lui Polibiu n-ar trebui să citească mai departe de această pagină. Dar ar putea exista cititori cu tendința de a se întreba dacă nu cumva aceste statui, deși erau considerate de neatins pentru ploaie sau ninsoare, nu aveau cumva niște mici umbrele deasupra, un echipament standard pentru grupurile statuare grecești, spre a le proteja de excrementele păsărilor; asemenea cititori ar putea găsi mai multe detalii la pagina 240.

O altă limită a utilității cărții ar trebui poate recunoscută aici. *Geoponica* (*Munca pământului*), un manual bizantin din secolul al X-lea, se bazează pe tradiții vechi de cel puțin o jumătate de mileniu pentru a ne asigura că oamenii chercheliți își pot reveni din beție dacă beau oțet, mănâncă ridichi ori prăjituri cu miere, poartă ghirlande din mai multe specii de flori sau discută despre diverse momente din istoria antică (7.33). Ar fi un lucru grozav dacă aș putea pretinde că și cititul acestei cărți de istorie poate avea o asemenea aplicare folositoare, dar sincer să fiu, nu prea am încredere în ultimul remediu.

Multe dintre credințele și opiniile expuse aici sunt cu siguranță eronate și incorecte. Dar în majoritatea cazurilor, adevărul sau falsitatea afirmației sunt irelevante, iar ideea interesantă, amuzantă sau chiar provocatoare pentru gândire constă în simplul fapt că, în Antichitate, cineva a considerat potrivit să înregistreze toate aceste ciudățenii. Deși nu sunt preocupat de stabilirea adevărului și de risipirea convingerilor false – ceea ce reprezintă în mod normal obiectivul oricărei cercetări științifice, aș putea probabil adăuga o postfață la una dintre afirmațiile aparent mai bizare făcute de Pliniu cel Bătrân și incluse în *A Cabinet of Roman Curiosities*: aceea că sărutatul unei măgărițe pe nări poate opri strănutul și

sughițul. Ceva mai târziu, am cumpărat o măgăriță și acum cred că, oricât de ciudat ar putea părea, acest remediu are o oarecare eficiență: faptul că ești atât de aproape de un animal așa de mare probabil distrage și relaxează diafragma, stopând astfel sughițurile. Deocamdată, nu am găsit încă pe cineva dornic să încerce acest experiment ca remediu pentru strănut.

Poate că unii cititori vor fi surprinși să descopere că atât de mulți scriitori romani sunt citați într-o carte despre viața în Grecia Antică. Este de la sine înțeles că ar trebui să asociem cultura greacă în primul rând cu Homer, Sappho și dramaturgii și filosofii din Atena secolelor V-IV î.Hr., dar Grecia a făcut parte din Imperiul Roman pentru o perioadă aproape la fel de îndelungată ca aceea dintre epoca lui Homer și cucerirea romană. Cele mai multe opere literare grecești care au supraviețuit datează din epoca romană și este inevitabil ca autorii romani să fi avut o mulțime de lucruri de spus despre Grecia. Pliniu cel Bătrân își exprimă, ocazional, disprețul față de greci; chiar și așa, în prima carte a lucrării sale *Istoria naturală*, unde cataloghează sursele din care și-a extras materialele, el enumeră 146 de romani, dar 327 de greci. Poate că Marc Aureliu era un împărat roman, dar el și-a scris *Meditațiile* în limba greacă, iar Aelian, ale cărui colecții de ciudățenii intitulate *Despre animale* și *Istории diverse* sunt frecvent citate în această carte, s-a născut lângă Roma și probabil nu a părăsit niciodată Italia.

Este uluitor cât de persistent a fost copiată cu fidelitate aceeași informație, autor după autor, de-a lungul secolelor. Fotie, patriarh al Constantinopolului în secolul al IX-lea și o veritabilă variantă bizantină, într-un singur om, a revistei *Reader's Digest*, are totală dreptate atunci când afirmă, mai curând întristat, că „toți spun aceleași lucruri despre aceleași lucruri“ (*Biblioteca 106b*). El se referă la compilatorii

de manuale de agricultură, dar aceeași lamentare poate fi aplicată și într-un sens mult mai larg. Citând surse primare, urmez practica stabilită în *A Cabinet of Roman Curiosities*. Mă refer fie la cea mai bine-cunoscută sursă, fie la cea mai coerentă, fie pur și simplu la pasajul unde s-a întâmplat să o remarc. Pentru a evita aglomerarea textului și a nu-l face pe cititor să creadă că această lucrare are pretenții academice, în mod frecvent nu citez deloc sursele. Când autoritățile antice sunt citate direct, acest lucru este indicat fie prin litere cursive, fie prin ghilimele. Nu trebuie să presupunem însă că aceste citate sunt fidele, literă cu literă: detaliile irelevante pentru ideea prezentată sunt adesea omise și uneori sunt adăugate informații suplimentare pentru a expune mai bine contextul. Aproape toate cuvintele și expresiile grecești citate în carte au fost traduse și, de asemenea, unde a fost cazul, transliterate, deoarece se pare că la ora actuală mai mulți oameni din Statele Unite învață klingoniana, limba unei rase extraterestre din *Star Trek*, decât greaca veche, limba clasicilor Sofocle și Platon.

Cultura greacă este atât de diversă și se întinde pe atât de multe secole, încât nimeni nu poate spera să-i stăpânească toate aspectele. Prin urmare, am exploatat cu nerușinare expertiza și răbdarea a numeroși colegi și prieteni, care au răspuns cu generozitate solicitărilor mele ori au citit parțial sau total manuscrisul lucrării de față. Sunt deosebit de recunoscător lui William Aylward, Mary Beard, Jeffrey Beneker, Paul Cartledge, Raffaella Cribiore, James Diggle, John Dillon, Simon Goldhill, John Marincola, Silvia Montiglio, Christopher Pelling, Barry Powell, Richard Stoneman, John Yardley și Sophie Zermuehlen. Am petrecut multe după-amieze incitante discutând cartea cu Debra Hershkowitz, care a îmbunătățit-o considerabil, grație cunoștințelor și perspicacității

ei. Sunt îndatorat, de asemenea, lui Amber Kleijwegt, pentru reproducerile atente ale graffitiurilor antice. Un autor nu poate spera la o călăuzire editorială mai bună decât am primit eu, încă o dată, din partea lui Stefan Vranka, și îi sunt foarte recunoscător și lui Sarah Pirovitz, Marc Schneider și Sharon Langworthy pentru ajutorul pe care mi l-au dat în pregătirea cărții pentru tipar.

Această carte este dedicată soției mele, Jo. Multe cărți sunt dedicate soțiilor sau soților, în semn de grațitudine pentru suportul lor moral și încurajările tolerante acordate de-a lungul numeroaselor și întunecatelor ore de frământări intelectuale și îndoielilor implicate în procesul de scriere. Deși este cu siguranță adevărat că nu îi citesc cu plăcere pe toți autorii greci (iar Aristotel, Aelius Aristides și toți membrii familiei Philostratos îmi vin rapid în minte) și majoritatea comentariilor antice la autorii clasici sunt uneori pe cât de plictisitoare, pe atât de dificile, compilarea acestei cărți mi-a făcut o deosebită bucurie. Soția mea ar putea avea o perspectivă ușor diferită, judecând după numărul substanțial de cuvinte pe care ea le-a tăiat fără milă din diferite ciorne.

Am consimțit, desigur, la aceste tăieri. Chiar și așa, aș fi vrut mai curând ca strategiile retorice ale vechilor greci să fi fost încă la modă, căci atunci aș fi putut recurge la trucul eficient al *paraleipsis* (a te preface că ignori lucrurile), văitându-mă că nu este acceptabil să speculezi, de exemplu, de ce ciclopul Polifem era un monstru cu un singur ochi, de vreme ce tatăl lui era Poseidon, iar mama o nimfă marină (Aristotel, *frag.* 172), dacă este mai plauzibil că numărul stelelor este par și nu impar (Plutarh, *Dialoguri la masă* 741c), de ce denumirea struțului în greacă, *στρουθοκάμηλος* (*strouthokamelos*), sugerează că această pasăre ar fi o încrucișare între o vrabie și o cămilă (Galen, *Puterile mâncărilor* 6.702) sau

dacă grecii au creat o insultă mai viguroasă și mai minunată decât *κατωμόχανος* (*katomochanos*): „cu un fund atât de flasc, încât l-ai putea întinde ca o praștie peste umăr“ (Hipponax, *frg.* 28).

I

Mâncare și băutură

Aristotel a spus că viața omului este ca un castravete – amară la ambele capete.

(Gnomologium Vaticanum 143)

*Mi s-a spus că, pentru a împiedica stomacul barbunului roșu să se spargă atunci când acest pește este gătit, bucătarii cu adevărat pricepuți îl sărută pe buze (Aelian, *Despre animale* 10.7). Gătirea unui barbun constituia o adevărată artă: Seneca tună și fulgeră împotriva acelor gurmanzi care nu se sinchisesc să stea alături de un tată, frate sau prieten aflat pe moarte, dar privesc cu lăcomie peștele zbătându-se în chinurile morții, întrucât el este ucis chiar în bucătărie, pentru ca mesenii să se asigure că este proaspăt (*Întrebări naturale* 3.17).*

Galen (*Despre puterile mâncărilor* 6.664) notează unele tipuri de preparate culinare neobișnuite:

Unii oameni consumă carne de urs, dar și de leu și leopard, deși aceste două animale din urmă au carnea și mai groaznică decât cea de urs.

Mulți oameni mănâncă și carne de panteră – de fapt, unii medici chiar o recomandă.

Cățeii mici și dolofani, mai ales dacă au fost castrați, sunt o mâncare populară în multe țări.

Vânătorii servesc la masă carne de vulpe toamna, când vulpile s-au îngrășat mâncând struguri.

Un mod de a deosebi o brânză bună de una rea este să râgâi după ce le mănânci: cea bună își pierde treptat trăsăturile, pe când cea rea nu și le pierde. Cum o brânză rea nu se schimbă rapid, ea este mai greu de digerat (Galen, Despre puterile mâncărilor 6.699).

Oamenii s-au simțit uneori rușinați de uciderea animalelor de pe uscat, care scot țipete jalnice și în multe cazuri au trăit alături de ei și au împărțit aceeași hrană. Pe de altă parte, creaturile marine sunt cu totul diferite și trăiesc într-un mediu cu totul străin. Ca și cum ele s-ar naște și ar trăi într-o altă lume. Nici înfățișarea lor, nici vocea și niciun serviciu pe care ni-l fac nu pledează împotriva consumării lor de către oameni. Nu simțim niciun fel de afecțiune pentru ele. Lumea unde noi trăim este ca un infern pentru creaturile mării (Plutarh, Dialoguri la masă 669d).

Dacă, așa cum se spune, chiar și plantele au suflet, ce fel de viață am avea dacă n-am ucide animale și n-am tăia nici plante pentru a ne hrăni? (Porphyrrios, Despre abținerea de la uciderea animalelor 1.18).